

СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ

Наталія БОНДАР

Методика опису кириличних стародруків для Державного реєстру книжкових пам'яток України

Статтю присвячено специфіці опису кириличних стародруків для Державного реєстру книжкових пам'яток України. Висвітлено особливості бібліографування кириличних видань, окреслено проблеми, що постають при передачі в електронному форматі таких елементів бібліографічного опису, як ім'я та прізвище автора, назва (уніфікована та за титулом), місце видання тощо, запропоновано методичні засади їх вирішення.

Згідно з «Програмою збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр.», затвердженою постановою Кабінету Міністрів № 1716 від 15.09.1999 р., в Україні було розпочато роботу зі складання загального Державного реєстру книжкових пам'яток України. Міністерством культури і мистецтв України затверджено «Інструкцію про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання» (наказ № 1027/6218) від 12 грудня 2001 р. Інструкцією визначено загальні положення створення Державного реєстру книжкових пам'яток, основні групи документів для включення в Реєстр та порядок їх відбору. Відповідно до інструкції бібліографічні описи пропонується складати за такими стандартами, як ГОСТ 7.1.84 «Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления» та «Правила составления библиографического описания старопечатных изданий» (М., 1989). В якості програмного забезпечення запропоновано використати систему автоматизації бібліотек ІРБІС.

Національною парламентською бібліотекою спільно із фахівцями Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Харківської державної бібліотеки імені В. Г. Короленка та Київської організації користувачів системи ІРБІС підготовлено методичні рекомендації «Створення бази даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання, за допомогою системи автоматизації бібліотек ІРБІС» (К., 2002). У цих рекомендаціях визначено коло основних учасників проекту, розкрито

технологію застосування різних версій системи ІРБІС, у додатках подано зразки опису кількох типів книжкових пам'яток та таблиці відповідності полів бібліографічного опису полям системи ІРБІС.

Цими нормативними документами визначено основні групи пам'яток для включення до Державного реєстру – рукописи та рукописні книги, стародруки (інкунабули, палеотипи, іноземні стародруки, видання глаголичного, кириличного та гражданського друку), видання ХІХ ст. (за експертною оцінкою), періодичні видання (гражданського друку, українські ХІХ–ХХ ст., інші за експертною оцінкою) та відповідні їм бази даних.

Видання ХV–ХVІІІ ст. за вимогами Державного реєстру пропонується описувати за такими полями:

1. Прізвище автора.
2. Ім'я, ініціали.
3. Назва.
4. Місце видання.
5. Видавництво (друкарня).
6. Рік видання.
7. Обсяг (стор., арк.).
8. Формат у долях аркуша.
9. Фізичний стан документа.
10. Код групи, до якої належить документ.
11. Назва бібліотеки.
12. Примітки.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського як найбільший в державі фондотримач рукописів, стародруків, рідкісних та цінних видань та один із основних корпоративних учасників проекту складання Державного реєстру книжкових пам'яток упродовж 2002–2003 рр. проводила роботу зі складання баз даних Державного реєстру, насамперед стародруків.

Регламентуючими документами щодо Реєстру

Бондар Наталія Петрівна, н. с. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

на НБУВ покладено завдання не тільки реєстрації власних книжкових пам'яток, а й опрацювання даних (зведення, редагування), отриманих з інших бібліотек. Упродовж 2002–2003 рр. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ проводилася робота по введенню до бази даних Державного реєстру бібліографічних описів інкунабулів, палеотипів, видань кириличного та гражданського друку, зокрема, було внесено масив описів кириличних видань XV–XVI ст.

У практичній роботі постали такі групи проблем щодо бібліографування стародруків, зокрема кириличних:

1. Необхідність подальшого доопрацювання та адаптації системи ІРБІС саме для потреб Державного реєстру із урахуванням особливостей кожної із груп книжкових пам'яток.

2. Постановка конкретних завдань: у якому вигляді буде створюватися Реєстр – у друкованому чи електронному; на яке коло користувачів він буде розрахований (для службового користування; як загальнодержавний електронний каталог; як друкований каталог); за яким принципом будуть побудовані бази даних; які додаткові покажчики буде додано до кожної із баз тощо.

3. Відпрацювання методичних засад бібліографування документів як загальних, так і окремо для кожної із груп – рукописних книг, інкунабулів, видань кириличного та гражданського друку, рідкісних видань XIX–XX ст., періодичних та продовжуваних видань тощо, а також методичних засад введення записів у комп'ютер (у які поля, підполя, якою мовою, з якими розділовими знаками і т. ін.).

Запропоновані для Реєстру «Правила составления библиографического описания старопечатных изданий» / Сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина (М., 1989) не є прийнятними з цілого ряду причин. По-перше, вони не відповідають завданням, поставленим Держреєстром. По-друге, вони дещо застаріли, не відповідаючи сучасним загальносвітовим засадам опису стародруків, крім того, розраховані на російськомовну аудиторію. Ці правила розроблялися для всіх видів стародруків без урахування специфіки опису окремих груп XV–XVIII ст. – інкунабулів, кириличних видань, видань гражданського друку та ін. Тому на сьогодні є необхідність в Україні у власних стандартах бібліографічного опису книжок, у тому числі стародруків та рідкісних видань, і постає потреба відпрацювання та затвердження конкретних методичних засад опису кожної окремої групи книжкових пам'яток. Причому одні й ті ж проблемні питання для різних груп пам'яток можуть бути вирішені по-різному.

Щодо організаційних принципів складання Держреєстру, то в основу створення бази даних кириличних стародруків має бути покладений або географічно-видавничий, або хронологічний принцип. Алфавітна побудова будь-якого каталогу кириличних видань – найнедосконаліша, бо серед кириличних стародруків є такі, в яких не вказано ні назви книги, ні місця та часу видання. Тому в різних бібліографічних джерелах вони будуть мати різні назви, час видання тощо, це ускладнюватиме або навіть унеможливуватиме їх пошук та ідентифікацію. Створена база даних Державного реєстру повинна надати користувачеві максимальні можливості ідентифікації таких видань, що ставить питання доопрацювання програми ІРБІС саме під потреби складання покажчиків місця видання, друкарень тощо, і не лише для кириличних, а для всіх груп стародруків, що внесені до переліку Реєстру.

Використовувана відділом стародруків при складанні Держреєстру одна із останніх версій програми ІРБІС дозволяє формувати лише хронологічні покажчики пробібліографованих видань. Можливості ІРБІСу не дозволяють створювати покажчики за географічними назвами, а в їх межах – за друкарнями, в межах однієї друкарні – за хронологією. Без додаткового доопрацювання програми і постановки конкретного завдання створення саме таких покажчиків, що є традиційними для стародруків, не можливе. Ці питання потребують вирішення ще до введення матеріалів у програму.

Оскільки у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського вже кілька років триває робота зі складання каталогу кириличних стародруків НБУВ, у процесі якої були відпрацьовані методичні засади формування короткого бібліографічного опису таких видань, окремі їх положення можуть бути покладені в основу бібліографування кириличних стародруків для Держреєстру.

Далі ми розглянемо поля або елементи бібліографічного опису, при заповненні яких сьогодні виникають труднощі.

1–2. Прізвище, ім'я, ініціали автора.

А. Одразу ж постає питання, якою мовою слід наводити ім'я та прізвище автора, якщо мова оригіналу – церковнослов'янська, староукраїнська, старобілоруська тощо. За правилами опису стародруків 1989 р. ім'я та прізвище автора вводяться відповідно до їх написання в книзі. Складність полягає в тому, що, на відміну від іншої мертвої мови – латинської, церковнослов'янська не функціонує як мова наукового вжитку, і бібліограф просто не в змозі правильно відтворити прізвище автора.

Найпростішим і найлогічнішим для складання бібліографічного запису на кириличні стародруки для Держреєстру (для друківаних та електронних каталогів) є наведення прізвища та імені автора сучасною українською мовою незалежно від мови, якою книгу було написано, і від того, де її було надруковано – в Москві, Венеції, Відні тощо. Прізвище та ім'я слід наводити в найбільш традиційній формі. Це положення необхідно закласти в методичні засади опису кириличних видань для Державного реєстру.

Б. Більшість кириличних видань – книги церковного вжитку. І автори XVI–XVIII ст. – переважно духовні особи, які прийняли постриг у ченці під іншим ім'ям. Твори таких авторів за традицією описуються переважно починаючи із духовного імені – Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Стефан Яворський, а для російських авторів XVIII–початку ХХ ст. нерідко взагалі без зазначення прізвища, і поле заголовка формується, починаючи з духовного імені автора. Для бібліографів зручніше описувати твори цих авторів, починаючи з прізвища, наводячи далі духовне ім'я без скорочення, в примітках або в круглих дужках – світське ім'я та по батькові. Крім того, необхідно чітко регламентувати, в яке поле слід занести духовне ім'я, в яке – світське ім'я та прізвище.

В. Певні труднощі виникають при складанні бібліографічних описів творів визначних богословів, отців та вчителів церкви, патріархів, єпископів. Такі твори описуються під ім'ям у тій формі, в якій вони набули найбільшого розповсюдження: Іоанн Златоуст, Василій Великий, Іоанн Дамаскін, Максим Грек. Постає проблема не формулювання імен цих авторів, а введення їх в програму, адже обидві складові імені треба вводити в поле «Ім'я», а не в поле «Прізвище», що необхідно викласти у відповідних методичних засадах. До цієї ж категорії авторів слід віднести письменників, для яких найуживанішим стало не прізвище, а ім'я в поєднанні з іншою ідентифікуючою ознакою. Для кириличних стародруків це поєднання імені з географічною ознакою митрополичої або єпископської посади: *Симеон Полоцький (Петровський-Ситніанович, Самійло Омелянович; Дмитрій Ростовський (Туптало, Данило Савич)*. У яке поле слід вводити Дмитрій Ростовський, в яке – дійсне прізвище атора та світське ім'я? Це ж питання актуальне для введення в Реєстр бібліографічних описів західноєвропейських стародруків, де в значній кількості авторів поєднано ім'я із географічною ознакою: *Матвій Краківський, Фома Аквінський, Арсеній Медіоланський*, а географічну

ознаку не можна вводити в поле «Прізвище».

3. Назва.

А. *Правила передачі*. Одразу ж постає питання, яким чином подавати назву кириличного видання, якщо мова цих видань старослов'янська, староукраїнська або старобілоруська з усіма притаманними цим мовам літерами, частина з яких відсутня в сучасних мовах (і не підтримуються програмою ІРБІС). Єдиних загальноприйнятих принципів передачі кириличного тексту поки що не відпрацьовано. Існуючі методики, в тому числі й українські, розраховані здебільшого на передачу однієї конкретної літературної, історичної пам'ятки або групи пам'яток, а не на значний масив документів різних мов та різного часу, крім того, у більшості випадків при потребі (наприклад, для каталогів кириличних видань) укладачі розробляють це по своєму, що нерідко відрізняється від уже загальноприйнятих методик.

Тому повинні бути розроблені і прийняті чіткі засади передачі назви кириличного видання для Держреєстру. Із досвіду бібліографування кириличних стародруків НБУВ слід зазначити, що можна йти шляхом заміни окремих кирилических літер графічними засобами української та російської мов зі збереженням лише літери «ять». Але одна із останніх версій ІРБІСу, яка використовується для складання бази даних кирилических стародруків, цю літеру не підтримує, тому що в якості основного в ній закладено гарнітуру Agial, в якій такої літери немає.

По суті, назріла потреба відпрацювання і прийняття в Україні найближчим часом практичних бібліографічних правил передачі кирилического тексту на рівні державного стандарту. Лише це дасть змогу адекватно вводити інформацію про давні вітчизняні пам'ятки в загальний інформаційний, у тому числі й електронний, потік на національному, міжнародному та загальносвітовому рівнях.

Б. *Уніфікована назва та назва за титулом*. Переважна більшість кирилических стародруків – книги літургійного вжитку, тобто такі, що використовуються в процесі богослужіння. Для таких видань характерні наявність назви за титулом (самоназви) і т. зв. уніфікованої назви. Наприклад, на титулі зазначено – *Літургаріон* – у більшості бібліографічних описів – *Службник*; на титулі *Евхологіон* – тобто *Требник*; *Орологіон сирѣч Часослов полууставный* – *Часослов*; *Тріодіон си есть Тріпѣснец* – *Тріодь* і т. д.

Уніфікації також потребують окремі складові Біблії, а також одні й ті ж популярні літературні, історичні та інші твори у випадку друкування їх в

різний час під різними назвами. Серед кириличних стародруків таких видань небагато – Синопис, Печерський патерик, Катехізіс Петра Могили та ін.

Тому одразу ж в методичні засади необхідно закласти бібліографування літургійних видань під уніфікованою назвою або поєднання в одному описі обох цих назв. Останнє, на нашу думку, найбільше сприяє ідентифікації кириличного стародруку. Тобто, спочатку уніфікований заголовок сучасною українською мовою, потім назва за титулом за розробленими правилами передачі кириличного тексту. При об'єднанні обох типів назв – уніфікованої і за титулом (самоназви) – виникає питання формальної організації такого бібліографічного запису: в якій послідовності розмістити обидві назви, якими знаками відділити одну назву від іншої, в які поля вводити кожен з цих назв.

4–5. *Місце видання, друкарня.* Правила бібліографічного опису стародруків рекомендують наводити місце видання і назву друкарні в тій формі, як це зазначено на книжці. Для Державного реєстру такий принцип нефункціональний. Логічніше наводити місце видання та друкарню сучасною українською мовою в уніфікованому вигляді, географічні назви – за усталеним сьогодні правописом, причому в усіх бібліографічних описах місце та назву друкарні подавати в ідентичній формі незалежно від того, як вони зазначені у виданні. Лише за таких умов можливе створення каталогу за географічно-видавничим принципом. Для цього попередньо необхідно скласти і затвердити перелік уніфікованих назв кириличних друкарень, бо в одному записі може бути зазначено: *Друкарня Києво-Печерської лаври*, в іншому – *Друкарня Печерської лаври*, ще в іншому – *Друкарня Лаври*.

6. *Рік видання* наводиться арабськими цифрами за сучасним літочисленням, тобто від народження Ісуса Христа, незалежно від того, як його зазначено на книжці. Роком видання вважається дата закінчення роботи. Дата початку роботи над книжкою, навіть коли вона вміщена на титулі у передмові чи післямові до видання, в описі не вказується. Число та місяць закінчення роботи в бібліографічному описі не зазначаються, окрім випадків, коли впродовж року із однієї друкарні вийшло кілька одноіменних видань.

7. *Обсяг (кількість аркушів/сторінок).* Очевидно, цю графу необхідно заповнювати, вносячи

кількісні характеристики видання в цілому, а не конкретного примірника, адже кириличні видання представлені у бібліотеках, як правило, кількома примірниками, одні з яких повні, інші – неповні, відповідно, кількість аркушів/сторінок у примірниках буде різна.

Слід вирішити питання про обліковування в рамках Реєстру окремих аркушів або уривків видань – т. зв. фрагментів. Фрагментом вважається примірник, що збережений менше ніж на третину. Чи рахувати їх як окремі самостійні одиниці, чи підходити вибірково, беручи на облік лише, скажімо, унікальні та рідкісні, слід визначитися заздалегідь до початку роботи.

8. *Фізичний стан документа.* Більшість кириличних стародруків представлена в фондах НБУВ значною кількістю примірників. Постає питання, яким чином ми маємо визначати, скажімо, фізичний стан збереження 20 примірників львівського Анфологіону 1643 р., 17 примірників львівського Євангелія 1644 р., 27 примірників львівського Євангелія 1690 р. тощо, якщо частина із цих примірників збережена досить добре, інша частина – гірше, а ще інша – вкрай незадовільно.

9. *Бібліографія.* Окремого поля для внесення бібліографії в схемі опису видань для Реєстру не передбачено, але, на нашу думку, таке поле слід було б додати. По-перше, в бібліотеках існують друковані каталоги на власні зібрання рукописів, стародруків та рідкісних видань. На їх основі можна вводити інформацію до Держреєстру. Незайвим було б посилання на існуючі зведені каталоги – інкунабулів, кириличних стародруків (українських, російських, білоруських), видань громадянського друку, періодичних видань тощо. Обмежена кількість полів опису, визначена для Держреєстру, не виключає можливості збігу описів кількох пам'яток, які різнитимуться бібліографією.

Маємо надію, що поставлені проблеми і запропоновані методичні засади будуть вирішені і відпрацьовані у розроблених методичних рекомендаціях зі створення Держреєстру ще до початку його складання, адже на етапі кінцевого редагування усіх зібраних записів однією установою чи групою фахівців зробити це буде набагато складніше, або, в деяких випадках, навіть неможливо. І через кілька років у державі буде зібрано цінну інформацію про власні книжкові пам'ятки, що становлять історичну, культурну, духовну пам'ять нашого народу.